

ԲԱՅԻ ԺԽՏԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Բայական համակարգում ժխտումը դրսևորվում է ժխտական դերբայի, բայի ժխտական խոնարհման, դերբայների ժխտական ձևերի, հարադրական բայերի ժխտական խոնարհման միջոցով:

1. Լեզվաբանական բառարանում ժխտական դերբայը սահմանվում է հետևյալ կերպ. «Բայի դերբայական ձև, ուր առկա է միջին գրական հայերենում, արևմտահայ գրականում, հայ բարբառներում և ժամանակակից հայերենում: Չունի յուրահատուկ դերբայական իմաստ: Արդի հայերենում ժխտական դերբայի գործածության առանձնահատկությունն այն է, որ նրանով կազմվում են պայմանական եղանակի ապառնու ժխտական ձևերը» [1, 114]*:

Հ. Պետրոսյանը «Հայերենագիտական բառարանում» ժխտական դերբայը ներկայացնում է այսպես. «Դերբայի տեսակ. արտահայտում է գործողության կամ եղելության գաղափար՝ առանց եղանակի, դեմքի, քվի, ժամանակի իմաստների. հարացուցային շարքում նա գործառնում է կատարելիության կերպային երանգավորումով» [2, 239]:

Ա. Աբրահամյանը տալիս է ժխտական դերբայի համապարփակ սահմանումը. «ժխտական դերբայը ցույց է տալիս մի գործողություն կամ եղելություն, որի կատարումը ժխտվում է օժանդակ բայի ժխտական ձևով» [3, 201]:

Ինչպես նշում է Ա. Աբրահամյանը, մինչև 20-րդ դարի երեսնական թվականները ժխտական դերբայը որպես ինքնուրույն դերբայական ձև անծանոթ է եղել հայ քերականագիտությանը: Այն որպես առանձին դերբայ ժամանակակից հայերենում ճանաչվել է պրոֆ. Ա. Ղարիբյանի կողմից [3, 237]:

Ա. Ղարիբյանը ժամանակակից գրական հայերենի բայի պայմանական եղանակի երկու ժամանակների (ապառնի և անցյալ ապառնի) ժխտական ձևերի կազմության մեջ բայի չփոփոխվող մասը իրավացիորեն համարում է առանձին դերբայ և այդ դերբայի ու ըղծական եղանակի ապառնի ժամանակի եզակի քվի երրորդ դեմքի լուկ ձևական նմանության հիման վրա իր կողմից դիտված դերբային «ըղծական» պայմանական անունն է տալիս:

Խոսքի մեջ այդ դերբայը հանդես է գալիս միայն օժանդակ բայի ժխտական ձևի հետ: Այս հանգամանքն էլ ստիպել է Ա. Ղարիբյանին և Գ. Սևակին այդ դերբայը անվանել ավելի ճիշտ ձևով՝ ժխտական դերբայ:

Այդ դերբայը ծագում է անորոշ դերբայից. վերջինս բայի ժխտական խոնարհման մեջ հանդես գալով օժանդակ բայի ժխտական ձևի հետ՝ հատուկ

* Փակագծերում տրված առաջին փվը (1) գրականության համարն է, երկրորդը (114)* էջը:

գործածություն է ստանում և այդ ձևով երկար ժամանակ կիրառվելով կենդանի լեզվի մեջ՝ ինքնուրույնացնում է, կրում է ձևական փոփոխություններ և վեր է ածվում ինքնուրույն դերբայի: Այս դեպքում անորոշ դերբայի կրած փոփոխությունը վկայում է տվյալ լեզվական համակարգի մեջ ժխտական դերբայի պահանջի մասին, և այդպիսով առաջանում է նոր դերբայ՝ անորոշ դերբայի տարբերացման հիման վրա:

Գրաբարը ժխտական դերբայ չունի: Այն ձևավորվել է միջին հայերենի շրջանում: Այս շրջանում ժխտական դերբայը հանդես է գալիս բայի չորս ժամանակների կազմության մեջ՝ սահմանական եղանակի ներկա ու անցյալ անկատար, պայմանական կամ ենթադրական եղանակի ապառնի և անցյալ ապառնի ժամանակներում:

Միջին հայերենում ժխտական դերբայի հիմքում ընկած է անորոշ դերբայը, կամ ավելի ճիշտ, այդ դերբայը ծագում է հենց իր՝ միջին հայերենի անորոշ դերբայից [3, 240]:

Ժխտական դերբայը միջին հայերենում միաձև արտահայտություն չունի: Ա. Աբրահամյանը առանձնացնում է ժխտական դերբայի կազմության հինգ տեսակ.

ա) Ի նախդրով և անորոշ դերբայով. *Չէր ի գիտել: Չեմ ի կամիլ*: Հանց բնութիւն զինչ մահն ունի, չեմ ի մնալ թէ նա խղճայ [3, 241]:

բ) Ի նախդրով և անորոշ դերբայի լ ծայնորդի *ր*-ի հնչյունափոխված ձևով. *Նա չէր ի տար* հալախկ մի...: Ես չեմ ի տար հանց պատասխան... [3, 241]:

գ) Անորոշ դերբայով և օժանդակ բայի ժխտական ձևով. Ձիմ իշուկս կորուսեալ եմ և չեմ գտնուլ: Վասն այնոր *չեմ ելնել* ի հուն [3, 243]:

դ) Օժանդակ բայի ժխտականով և անորոշ դերբայի լ ծայնորդի *ր*-ի հնչյունափոխված ձևով. Չես հաւատար: Գէշըն *չի մընար* մարդոյ... [3, 244]:

ե) Անորոշ դերբայի լ ծայնորդի անկումով. Նշան այն է, որ հիւանդն ծանր լինի, և շուտ *չի գարթի* և ի բնուն մեքն շատ գրուցէ...Բնաւ դեղ *չի լինի* [3, 245]:

Ժխտական դերբայի գործածության այս հինգ ձևերը միջին հայերենում կիրառության որոշակի սահման չունեն:

Միջին հայերենում ժխտական դերբայի բազմազանությունը Ա. Աբրահամյանը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Այդ բազմազանությունը մենք երբեք էլ չենք ընդունում իբրև միջին հայերենի ժխտական դերբայի կայուն ձև, այդ բազմազանությունը մենք դիտում ենք որպես այդ դերբայի կազմավորման պրոցես, ձևավորման ընթացք, ուր պարզ նկատելի է հիմնական ձևի առաջացումը» [3, 247]:

Արևմտահայ գրականի ձևերն ամբողջությամբ համընկնում են միջին հայերենի ձևերին: Ա. Այտընյանն իր «Քննական քերականություն» աշխատության մեջ գրում է. «Սահմանական ներկայն ու անկատարը կը կազմուին 1. եմ բային բացասականովը, և 2. իւրաքանչիւր բային բացասական ձեւովը: Բայի մը բացասական ձեւը կը շինուի՝ աներևոյթի ծայրի լ գիրը ըի փոխելով. այսպէս. Լսէր, սորվէր, կարդար, մօռնար:

Միտ դնելու բան մ'ալ էր Բ լծորդութեան բացասական ձևը սահմանական անկատարի մեջ էր կը վերջաւորի (փխկ. իր) այսպէս. Չէի սորվէր (փխկ. Չէի սորվիր): Եւ որովհետեւ ամեն բայի ալ կրավորականը Բ լծորդութեան տակն է,

անոր համար բոլոր կրաւոր. անկատար բացասականները նոյնպէս կը վերջաւորին. Չէր լսուէր, չէիր մոռցուէր, չէին կարդացուէր եւ այլն» [4, 82]:

Այս դերբայով արևմտահայ գրականում կազմվում են բայի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները:

Արևմտահայ գրականում ժխտական դերբայն ունի կայուն ձև (միայն անցյալ անկատարում *ի խոնարհիիչը* փոխվում է *ե-ի*): այն ծագել է անորոշ դերբայից՝ *չ* ձայնորդի *ր* ձայնորդի անցումով՝ երթար, թողուր, նմանիր, զարմանուր և այլն. Չէ՛, ալ՝ *չէր կրնար* համբերել (ԻԴ, 677)**:

Արևելահայերենում ևս ժխտական դերբայն ինքնուրույն կիրառություն չունի: Խոսքի մեջ այն հանդես է գալիս միայն օժանդակ բայի ժխտական ձևերի հարադրությամբ՝ կազմելով բայերի ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերը: Մինչև քոլորը չպառկեին նա անկողին *չէր մտնի...* (Է, 354):

Արևելահայ գրական աշխարհաբարի համեմատաբար վաղ շրջանում ժխտական դերբայը կազմվում էր օժանդակ բայի ժխտական ձևերի և անորոշ դերբայի հարադրությամբ: Այս առթիվ Մ. Աբեղյանն ուղղակի գրում է. «Ենթադրական եղանակի բացասականը կազմվում է *եմ* օժանդակով և անորոշ դերբայով: Բացասական *չ* մակբայը դրվում է օժանդակ բայի վրա, որ սովորաբար դերբայից առաջ է ընկնում: Եզակի երրորդ դեմքը միշտ *չի* ձևն ունի: Դերբայի *ե* լծորդը միշտ փոխվում է *ի* ձայնավորի» [5, 267]:

Եվ, իրոք, մինչև 20–րդ դարի սկզբները արևելահայ գրական լեզվում պայմանական կամ ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերի կազմության հիմնական սկզբունքը սա էր, օրինակ՝ Ինձ թվում էր, թե վրեժխնդրությունս *չի հագնեալ*, եթե Արարատի ահավոր ժայռերը նրա գլխին չկուտակեմ (ԺԵ, 288):

Այնուհետև, Մ. Աբեղյանը նշում է, որ ենթադրականի ժխտական կազմություններում «Անորոշ դերբայի *չ* վերջավորությունը խոսակցական, երբեմն և գրական լեզվի մեջ հաճախ դուրս է ընկնում, օրինակ՝ *չեմ գրի, չեմ խոսի, չեմ գնա, չեմ զարմանա*» [5, 267–268]:

Հետագա շրջանում *չեմ գրի, չեմ գնա* և այլ ձևերը դարձան օրինաչափական, բարձրացան կանոնի աստիճանի, և այսպիսով ավարտվեց անորոշից մի նոր դերբայի՝ ժխտական դերբայի ձևավորման ընթացքը:

Այսպիսով՝ արդի արևելահայերենում ժխտական դերբայը կազմվում է անկատարի հիմքից *ա* և *ի* վերջավորություններով, ըստ որում *ա* են ստանում *ա* խոնարհման, իսկ *ի*՝ *ե* խոնարհման բայերը [5, 268]:

Ժամանակակից հայերենի ժխտական դերբայի կազմության այս օրինաչափությունը համընդհանուր է և որևէ բացառություն չի ճանաչում:

Ժխտական դերբայը անկատարի, ապառնիի և վաղակատարի հետ կազմում է դերբայների այն խումբը, որոնք ինքնուրույն և անկախ գործածություն չունեն: Կախյալ դերբայների մեջ ժխտական դերբայը միակն է, որ օժանդակ բայի հաստատական ձևերի հետ չի զուգորդվում: Մյուս կողմից՝ եթե անկատար, ապառնի և վաղակատար դերբայները այս կամ այն չափով իմաստային որոշակիություն ունեն, ապա ժխտական դերբայը իմաստային որոշակիություն չունի:

**Փակագծերում տրված տառերը (ԻԴ) սկզբնաղբյուրի համարն է, քիվը (677) էջը:

2. Բայերի խոնարհման ժխտական ձևերը ցույց են տալիս, որ խոսողը ժխտում, բացասում է բայափնմքի ցույց տված գործողությունը կամ եղելության կատարումը [6, 432]:

Ժխտական խոնարհման ձևերը, ի հակադրություն դրականների, ցույց են տալիս, որ գործողությունը բացասվում, ժխտվում է: Ժխտական դրվածքն իրացվում է *չ մասնիկով* (պատմականորեն՝ *չ ոչ*) և *ոչ, մի բառ*—մասնիկներով [2, 356]:

Հին հայերենում (գրաբարում) ժխտական խոնարհման ձևերը կազմվում էին հաստատական ձևի վրա *ոչ* օժանդակ բառի ավելացումով՝ նախադիր՝ իբրև նախահար շեշտակիր տարր. *ոչ սիրեմ, ոչ սիրես, ոչ սիրէ*: Միայն արգելական հրամայականն էր կազմվում *մի՛* օժանդակ բառով. *մի՛ սիրեր, մի՛ խաղար*: Այս բառ—մասնիկը զուգորդվում է նաև ստորադասականի ձևերի, անորոշի հետ, կարող է նույնիսկ ետադաս լինել, միջնորդավորվել այլ բառերով: Մասնակիորեն գործառել է նաև *չ*—մասնիկը: Այն ծավալուն գործածություն ստացավ արդեն միջին հայերենում, թեև գրաբարատիպ խոնարհման ժխտականները դեռևս հետևում էին *ոչ*—ով կաղապարին: Վերլուծական կազմություններում *չ*—ն ավելանում է օժանդակ բայի սկզբից. *չերթամ, չերթաս*: Արգելականը երկու տարբեր զարգացումներ ունեցավ. *մի*—ով կաղապարը ժառանգորդական էր, հետևում էր գրաբարին, մյուսը կազմվում էր *մի՛* արգելականով և անորոշ դերբայով. *մի՛ տալ, մի՛ առնուլ* [2, 356]:

Սահմանական եղանակի ժխտական խոնարհումը գրաբարում իրացվում է դրական ձևերին ավելացնելով *ոչ* և *չ մասնիկներ*։ Այսպիսի իմն եկեալ հասեալ է վախճան տէրութեանն. եթէ հարկանին չգգան, և եթէ հարկանէ չիմանան, և իբրև *ոչ գտանի* արտաքին թշնամի, ընդ անձինս իւրեանց մարտ եղեալ կոռլին (Ե, 16):

Ստորադասական եղանակի ժխտական ձևերը կազմվում են *չ մասնիկ* սկզբից ավելացնելով դրական բայածներին: Գործածվում են նաև *ոչ* և *մի բառ*—մասնիկները.

Չբուսցին յանս ժամանակաց աւուրց դառնաբեր, Յորում առթեցաւ մահի քո ցաւաբեր... (ԻԲ, 95): ...*Ոչ յոժարիցենք* գթշուառութիւն ազգիս մերոյ ողբալ (Ե, 10):

Գրաբարում *մի՛* մասնիկը արգելական հրամայականի ձևեր կազմելուց բացի հանդես է գալիս նաև ստորադասական եղանակի բայածների հետ, ինչպես՝ *Մի՛ ուտիցեք* յայդն ծառոյ, զոր պատուիրեցի չուտել ի դմանէ (Ա, 50):

Մի՛ արգելականի և *ոչ* բացասականի տարբերությունն այն է, որ առաջինը արգելական է՝ կամական, ցանկության նշանակություն ունի. *մի՛ տեսցուք, մի՛ գնայցեք* նշանակում է *չտեսնենք, չգնանք*. իսկ *ոչ* բառը գործածվում է միայն ժխտելու համար եղելությունը. նույն բայածները *ոչ* ժխտականով՝ *ոչ տեսցուք, ոչ մնայցեք* նշանակում են՝ *չենք տեսնի, չեք մնա*:

Ոչ բացասականը կարող է դրվել սահմանական ներկայի, անցյալ անկատարի, անցյալ կատարյալի, ինչպես և ստորադասական ապառնի ժամանակների վրա՝ կազմելով ժխտական խոնարհում, իսկ *մի՛* արգելականը դրվում է միայն ապառնի ժամանակների վրա:

Երբեմն բայը զեղչվում է և մնում է *մի՛* բառը. Կամիս, զի երթիցուք քաղեսցուք զայն ի բաց և նա ասէ. *մի՛*: Մի՛ խոտորիցիս յաջ և *մի՛* յաիեակ [7, 273]:

Հրամայական եղանակի ժխտականը կոչվում է արգելական հրամայական և կազմվում է *մի* մասնիկի միջոցով: *Մի* արգելականը կամ ժխտականը իր համապատասխանություններն ունի սանսկրիտերենում *ma* ձևով [8, 141]:

Գրաբարում արգելական հրամայականը իմաստով համապատասխանում է աշխարհաբարի համանուն ձևին, ունի միայն երկրորդ դեմք: Եզակի թվում ունենում է *ր* վերջավորություն, հոգնակի թվում համընկնում է ներկայի նույն դեմքին: Այս նկատի ունենալով՝ ավելի հարմար է այն կազմել բայի ներկա ժամանակի երկրորդ դեմքից: Եզակի թվում ներկայի *ս* վերջավորությունը փոխարինվում է *ր*-ով, իսկ հոգնակին մնում է նույնությամբ, ըստ որում երկու ձևերին էլ հարադրվում է *մի* արգելականը [9, 127]: *Մի թողուր* զնեզ ի ծեռանէ քունմէ... (Ա, 58):

Արգելական հրամայականում խոնարհման ձևերը նույն վիճակն ունեն, ինչ ներկա ժամանակում, այսինքն՝ *ե* խոնարհման բայերն ունեն և ներգործածն (*-եր, -էք*), և կրավորածն (*-իր, -իք*) վերջավորություններ. ներգործածն խոնարհվում են այդ խոնարհման բոլոր բայերը, կրավորածն կարող են խոնարհվել միայն ներգործական սեռի բայերը՝ դառնալով կրավորական սեռի: Ի խոնարհման բայերն ունեն միայն կրավորածն վերջավորություններ (*-ար, -այք, -ար, -ուք*) [9, 128]:

Օրինակ՝ *Մի մատներ* գազանաց զանծն խոստովանող քեզ (Ժ, 430): *Մի հատատայք* առաջնորդացն ձերոց... (Ե, 52):

Մի մասնիկը դրվում է նաև անորոշ դերբայի վրա, ինչպես՝ ...Պատուեր տայ մեծասաստ հրամանաւ *մի ողորմել* ձերոյն և *մի* երիտասարդին, *մի* տղային և *մի* հասակաւ կատարելոյն... (Թ, 30):

Միջին հայերենի ժխտական խոնարհումը 12–14-րդ դարերում դրսևորվում է մի շարք առանձնահատկություններով: Այս շրջանում բայի ժխտական կամ բացասական ձևերը հարուստ դրսևորումներ ունեն: Բայի ժխտական ձևերը կազմվում են հաստատականի վրա *ոչ, չի, չ, մի* բացասական մասնիկների ավելացումով:

Միջին հայերենում գրաբարակերպ ներկայի ժխտականը կազմվում է՝

ա) Բայածնի վրա *չ* ավելացնելով. «Չարչարի անծն ին. *Չունիմ* դադարուն» (ԺԸ, 32):

բ) Միջին հայերենում գրաբարակերպ ներկայի ժխտականը կազմվում է նաև *չի* մասնիկի ավելացումով. *Չի գիտեմ* քո սէ՞րդ արել. թէ՞ եկել է օրս ի մահուան (ԻԳ, 64):

Սովորաբար *չի* ժխտականը դրվում է բաղաձայնով սկսվող բառերի վրա, բայց պատահում է նաև ձայնավորից առաջ. կուլայ, զօրն ըզքեզ կուզէ, *չի առներ* այլ մարդու տօլապ (ԻԳ, 48):

Ժխտականի այս նույն կազմությունն ունեն նաև ըղձականի ապառնին և անցյալի ապառնին. Թաւալիմ ի մեղս, Թոթափիլ *չկարեմ*... (ԺԸ, 28):

գ) *Ոչ* ժխտականը դրվում է միայն սահմանականի ներկայի և անցյալ անկատարի վրա. Արդ, զի դու յիս ոչ խնայեցեր, ողորմութեամբն *ոչ ներեցեր*... (ԺԸ, 184):

Ապառնի, վաղակատար և հարակատար բաղադրյալ ժամանակների ժխտական ձևերը կազմվում են օժանդակ բայի վրա *չ* մասնիկի ավելացումով:

Ի տարբերություն հաստատական ձևերի ժխտականների դեպքում օժանդակ բայն անցնում է դերբայից առաջ. Թէ չես աստալ այս գերուս, յետ տանեմ ըզփեշ կապայիս... (ԻԳ, 30):

Վաղակատար ներկա և անցյալ ժամանակների ժխտականի կազմության դեպքում օժանդակ բայը դրվում է դերբայից առաջ. եւ նոքա ասես. քան զքեզ ալ խաղբ մարդ այլ ոչ ենք տեսեր... [10, 355]:

Ի տարբերություն արդի հայերենի՝ հարակատար ժամանակների կազմության դեպքում օժանդակ բայը միշտ դրվում է դերբայից առաջ. Տեսեալ աղետուն ասաց. զարմացեալ եմ ո՛վ ազոա... քէ ինչ է պատճառն, որ հաւանք քազաւոր չես դրած [10, 355]:

Անցյալ կատարյալի ժխտականը կազմվում է դրական ձևի վրա չ, չի, ոչ մասնիկներն ավելացնելով. երկու կենօքս չաջողեաց... (Չ, 24): ...Կերակուրն յիւր ժամն չի հանդիպեցաւ [10, 356]: Ըզկիրակին սուրբ ոչ պահեցաք... (ԺԲ, 17):

Միջին հայերենում արգելական հրամայականը հարուստ դրսևորումներ ունի: Նա, զրաբարի նմանողությամբ, արգելական հրամայականը կազմում է տվյալ բայի սահմանական եղանակի ներկայի II դեմքից՝ եզակի թվում բայի դիմային ս վերջավորությունը փոխարինելով *ո*-ով, հոգնակի թվում մնալով նույնը:

Միջին հայերենում արգելական հրամայականը կազմվում է նաև *մի՛* արգելականը դնելով անորոշ դերբայի վրա. ստացվում է մի տեսակ մեղմական արգելական հրամայական. *Մի՛ պատճառել* այսաւր յէզուց, քէ չէ մեզաւք ոտնակապիս [10, 358]:

Ըղծական ապառոնին և անցյալ ապառոնին կազմվում են հաստատական բայաձևերի վրա չ կամ չի մասնիկներ ավելացնելով, իսկ պայմանականի ժխտական ձևերը նույնն են, ինչ որ սահմանական ներկայի դերբայավոր կազմությամբ ձևերը, ինչպես՝ *չքայլեմ, չքայլէի, չի քայլեմ, չի քայլէի* (ըղծական եղանակ), *չեմ ի քայլել, չէի ի քայլել, չեմ քայլել, չէի քայլել* (պայմանական եղանակ):

Հարկադրականի ժխտականը կազմվում է հաստատական բայաձևերից առաջ ոչ մասնիկն ավելացնելով. Թէ մէկ աւր ապաշխարեալ էիր, աստուած զգոյ մեղքն ոչ պիտի յիշէր [10, 360]:

15–17-րդ դարերի միջին հայերենում չ մասնիկի գործածության չորանակները նեղանում են. դրվում է ներկայի և անցյալ անկատարի, ինչպես նաև ըղծական ապառոն և անցյալ ապառոն բայաձևերի վրա:

Այս չորանում սահմանական եղանակի դերբայավոր կազմությամբ ներկա և անկատար ձևերի երևան գալու հետևանքով չ մասնիկը, դրվելով եմ օժանդակ բայի ներկա և անցյալ անկատար ձևերի վրա, կազմում է ժխտական նոր ձևեր. Չեր դռովն անց կու կենամ, է՞ր չես երևում, Քոյ բերանէն ինձ մէկ ուրախ խաբար չես բերում [10, 402]:

Ի տարբերություն չի և չ մասնիկների՝ ոչ ժխտական մասնիկը հիմնականում դրվում է ներկա և անկատար ձևերի վրա, ինչպես՝ ...Այլ չերկընչիմ եւ ոչ վախենամ (ԻԵ, 22):

Արևմտահայերենում ժխտական խոնարհումը կազմվում է չ ժխտական մասնիկի, հրամայականի ժխտականը՝ *մի՛* արգելականի միջոցով:

Ա. Այտընյանը ոչ և չ մասնիկների բացատրությունը տալիս է հետևյալ կերպ. «Ոչ և չ բացասականներուն ալ համեմատութիւնը կը ցուցնէ որ առաջինը ճիշդ և ծանր գրաւորը համարուած էր, երկրորդը՝ թեւ գարդարոյն ոճոյն մէջ շատ յաճախած, սակայն ընտանեկան բացատրութեանց մէջ ալ զխաւոր բանողն էր: Եւ աւասիկ նոյն չ մասնիկն է ամէն ատենուան ռամկօրէնին սեպհականուածը իսկ ոչ անհետ եղած է»[4, 67]:

Համադրական կազմութեան հետևյալ ձևերուն չ մասնիկն ավելանում է անմիջական բայի վրա.

Սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակաձև. *գրեցի-չգրեցի, նայեցի-չնայեցի, տեսայ-չտեսայ:*

Պիտի եղանակիչով կազմվող բայաձևերի ժխտականը, ի տարբերություն արևելահայերենի, կազմվում է չ մասնիկը հավելելով ոչ թե եղանակիչի, այլ բայաձևի վրա. *պիտի գրեմ-չպիտի գրեմ, պիտի կարդամ-չպիտի կարդամ:*

Պետք է նշել, սակայն, որ արևմտահայ գրականության մեջ այդ կանոնին միշտ չէ, որ հետևում են, և կարելի է գտնել վերջինիս խախտման բազմաթիվ օրինակներ[11, 240]. Կկարծեի, թե՛ Առաքելը վայրկյան մը իսկ *չպիտի վարաներ* փրկության այդ առաջարկը ընդունելու (Բ, 23):

Ըղծական եղանակի ապառնի և անցյալ ապառնի. *գրեմ-չգրեմ, նայիմ-չնայիմ, գրեի-չգրեի, կարդայի-չկարդայի*. Եվ ես, իրմե ոչ նվազ վեհերոտ, չեմ խոսիր, վախճալով, որ *չխոսվեմ* այս գեղեցիկ երազը, ու ձեռքի *չհանեմ* զայն (Զ, 243):

Սահմանական ներկայի և անկատար անցյալի դրական խոնարհման բայաձևերը համադրական կազմություններ են. ժխտական խոնարհման դեպքում դրանք փոխակերպվում են վերլուծական ձևերի՝ կազմվելով ժխտական դերբայի և օժանդակ բայի ժխտված ձևերով. *կը գրեմ-չեմ գրեմ, կը նայիմ-չեմ նայիր*. Օրինակ՝ *-Չեմ հասկնար, աղբար...չեմ նայիր կոր տեք...* (ԺԹ, 185):

Այս կաղապարով կազմվող ժխտականի դեպքում օժանդակ բայի ժխտված ձևերը միշտ՝ նախադաս են:

Սահմանական ներկայի եզակի երրորդ դեմքի ժխտականի կազմության ժամանակ օժանդակ բայի *չի* ձևը հնչյունափոխվում է. *ի-ի* սղունով այն դառնում է *չ՝*, ինչպես՝ *կ'ըլլայ-չի' ըլլար-չ'ըլլար:*

Հարակատար ներկայի և անցյալի ժխտական ձևերը կազմվում են օժանդակ բայի ժխտումով: Ընդ որում, ի տարբերություն արևելահայերենի, օժանդակ բայը դառնում է նախադաս. *գրած եմ-չեմ գրած, տեսած եմ-չեմ տեսած:*

Հրամայական եղանակի ժխտական ձևի՝ արգելական հրամայականի եզակին կազմվում է *մի՛* մասնիկը գործածելով անորոշ դերբայի հետ, որի չ վերջնահնչյունը փոխվում է *բ-ի*. *մի՛ գրեմ, մի՛ հեռանար, մի՛ հագնիր*. Չեմ ուզեմ, ալ ասկից վերջը եթե բերող ըլլա, *մի՛ ընդունիր...* (ԺԹ, 70):

Հրամայականի հոգնակի ժխտականը կազմվում է *մի՛* մասնիկն ավելացնելով ըղծական ապառնիի հոգնակի երկրորդ դեմքին համընկնող բայաձևի վրա, ավելի պարզ՝ եզակիի *ո* վերջնահնչյունը փոխվում է *ք-ի*՝ *մի՛ գրեք, մի՛ նայիք:*

Ա. Սարգսյանը նկատում է, որ հարկադրական ապառնիի ձևերում արևմտահայերենում չ մասնիկն ավելանում է օժանդակ բային և մնում վերջադաս դիրքում *գրելու չէի, գրելու չեմ*, ի տարբերություն արևելահայերենի, ուր այն նախադաս դիրք է զբաղում *չէի գրելու, չեմ գրելու* [11, 240]:

Ապա շարունակում է: «Բաղադրյալ ստորոգյալի ժխտական կառույցները երկու գրականներում ի հայտ են բերում որոշակի ընդհանրություններ և առանձնահատկություններ, եթե անկատարի (միայն արևելահայերենում), վաղակատարի ձևերում օժանդակ բայը չ մասնիկի հետ միասին անցնում է դերբայից առաջ, ապա հարակատարի դեպքում օժանդակ բայն արևելահայերենում մնում է ետադաս դիրքով, իսկ արևմտահայերենում այն դարձյալ տեղափոխվում է:

Արևելահայերեն

գնում է-չի գնում
գնացել է -չի գնացել
Սահակը պառկած է-
Սահակը պառկած չէ:

Արևմտահայերեն

գացեր է-չի գացեր
(գացած է-չէ գացած)
Սահակը պառկած է-
Սահակը չէ պառկած:

Արևելահայերենում *Սահակը պառկած է*, այսինքն՝ հարակատարով ձևը խոնարհման հարացույցից դուրս է դրվել և միանգամայն իրավամբ, որովհետև նա այլևս կորցրել է բայի հիմնական հատկանիշները: Դա կարելի է դիտել նաև շարադասության կիրառմամբ. բայական ստորոգյալի ժխտականի դեպքում տեղի է ունենում ժխտական մասնիկ+օժանդակ բայածնի տեղաշարժ՝ *գրում է -չի գրում, խաղում է -չի խաղում*, այնինչ բաղադրյալ ստորոգյալի դեպքում այդպիսի տեղաշարժ չի կատարվում *մկրատ է-մկրատ չէ, կարմիր է-կարմիր չէ* և այլն: Այսպես է նաև հարակատարով ձևերի դեպքում *քնած է-քնած չէ*: Արևմտահայերենում այդպես չէ՝ *Գրիգորը գրած է-Գրիգորը չէ գրած*, ապացույց են այն բանի, որ արևմտահայերենում, իրոք, գործ ունենք բայածնի հետ, բանի որ արևմտահայերենում օժանդակ բայի տեղաշարժը ազդանշան է նրան հաջորդող դերբայական ձևի բայական հատկանիշ ունենալու: Ժխտական ձևերում օժանդակ բայի տեղաշարժվելու հատկանիշը կարող է ծառայել բայական և ոչ բայական ձևերը դասակարգելիս» [11, 260-261, 309]:

Ժամանակակից արևելահայերենում բայի ժխտական ձևերը կազմվում են չ և *մի* մասնիկների միջոցով: *Մի* մասնիկով կազմվում են միայն հլրամայական եղանակի ժխտական բայածները: Մնացած բոլոր դեպքերում ժխտական բայածները կազմվում են չ մասնիկի օգնությամբ [6, 432], [5, 325]:

1) Համադրական կազմություն ունեցող սահմանականի անցյալ կատարյալի և ըղծական եղանակի ապառնիի և անցյալի ապառնիի դեպքում չ մասնիկը դրվում է դրական բայածների վրա սկզբից, օրինակ՝ Այդ խոսքերից և ոչ մեկը *չարտասանեց* պատանին (Ի, 118):

Ժխտական ոչ մասնիկը ժողովրդախոսակցական լեզվի ձևով գործածվում է միայն ըղծական բայածների հետ (*ոչ լինի, ոչ տեսնի*):

2) Սահմանական եղանակի վերլուծական ժամանակների ժխտականը կազմվում է ժխտական օժանդակ բայի և համապատասխան դերբայների միջոցով: Օժանդակ բայի ժխտական ձևերն են.

Ներկա-չեմ, չես, չի, չենք, չեք, չեն.

Անցյալ-չէի, չէիր, չէր, չէինք, չէիք, չէին:

Ներկայի եզակի երրորդ դեմքի է ձևը ժխտականի դեպքում դառնում է ոչ թե

չէ, այլ չի: Եիշտ է, ժխտականի համար կա նաև չէ՝ ձևը, բայց դա կիրառվում է քաղադրյալ ստորոգյալների կազմում, օրինակ՝ մարդ է—մարդ չէ, մեծ է—մեծ չէ: Ժխտական օժանդակ բայը դրվում է նախադաս, դերբայից առաջ:

Օրինակ՝ Եպիկուրն այդպիսի բան չի քարոզել (ԺԶ, 272):

3) Հարկադրական եղանակի ժխտական ձևերը կազմվում են *պիտի/պետք է եղանակիչի վրա չ մասնիկն ավելացնելով* սկզբից, ինչպես՝ *չպիտի/չպետք է գրեմ, չպիտի/չպետք է գրեի:*

Հայրիկն այդ բանը չպիտի աներ... (Է, 488):

Հարկադրական եղանակի ժխտական ձևեր կարելի է կազմել նաև չ մասնիկը ոչ թե եղանակիչի, այլ բայածնի վրա ավելացնելով, այսպես՝ *պիտի չխմեմ, պիտի չխմեի:* Բայց այս ձևերում բացասվում է գործողությունը և վերցվում է բացասված գործողության անհրաժեշտությունը: *Պիտի չխմեմ* նշանակում է *իմե չխմել է պետք:* Իսկ *չպիտի խմեմ* նշանակում է *խմել պետք չէ*, ուր ժխտվում, բացասվում է գործողության պետքը, հարկը:

Եիշտ է, ընդհանուր բովանդակությունը մնում է նույնը, սակայն հարկադրական եղանակի համար ավելի ընդունելի է վերջին կազմությունը (չպիտի խմեմ):

Հարկադրական եղանակի անցյալ ժամանակի դրական ձևերը ցույց են տալիս նախատեսված, բայց չկատարված գործողություն, ինչպես՝ *պիտի գնայի* նշանակում է *չի գնացել:* Իսկ ժխտական ձևերը ցույց են տալիս կատարված գործողություն, որի կատարումը նախատեսված չէր, ինչպես՝ *չպիտի գնայի* նշանակում է գործողությունը կատարվել է, բայց հարկ չկար կատարելու:

Երբ հարկադրական եղանակի դրական ձևերն արտաբերվում են արհամարհական, հեգնական հնչեղանգով, ձեռք են բերում ժխտական նշանակություն, ինչպես՝ *իմե պե՛տք են* ձեր գրքերը: Նշանակում է *պետք չեն:*

4) Ենթադրական կամ պայմանական եղանակի ժխտականը դրականից տարբեր կազմություն ունի. այն կազմվում է օժանդակ բայի ներկա և անցյալ ժամանակների ժխտական ձևերի և ժխտական դերբայի հարադրությամբ, ինչպես՝ *կգրեմ—չեմ գրի, կգրեի—չէի գրի:* Ժխտական օժանդակ բայը դրվում է նախադաս:

Օրինակ — Չէ, զավակս, *չեմ քարկանա...* (Ի, 508):

5) Հրամայական եղանակի ժխտականը՝ արգելական հրամայականը, կազմվում է *մի* մասնիկով, որը շեշտվում է և դրվում նախադաս:

Հր. Աճառյանը արգելական հրամայականի կազմության մասին գրում է. «Արգելականը ունի եզակի և հոգնակի, եզակին կազմվում է բայի անորոշ դերբայից, սրա չ վերջնաձայնը դարձնելով *ր* և միևնույն ժամանակ սկիզբը ավելացնելով *մի* արգելական մակբայը: Այն բայերը, որոնք անորոշ չունեն, չունեն նաև արգելական, այսպես *եմ* օժանդակ բայը և ուրիշ պակասավոր բայեր: Սրանից է նաև այն տարբերությունը, որ կա մի կողմից բուն հրամայականի և մյուս կողմից արգելականի միջև, հատկապես անկանոն բայերի մեջ, ինչպես՝ *տար—մի՛ տանիր, բարձ—մի՛ բառնար:*

Արգելականի հոգնակին կազմվում է եզակի —*եր, —իր, —ար, —ուր* վերջավորությունները դարձնելով —*եք, —իք, —աք, —ուք* (մի սիրեք, մի խօսիք, մի աղաք, մի՛ թողուք)» [12, 310—311]:

Իսկ Հովհ. Բարսեղյանը գրում է. «Արգելական հրամայականի եզակի բվում

ե խոնարհման բայերի և վերջավորությունը փոխարինվում է *ր* վերջավորությամբ, իսկ *ե* խոնարհիչը դառնում է *ի*, օրինակ՝ *մի՛ գրիր, մի՛ վախեցնիր*:

Ա խոնարհման բայերի մեջ *մի՛* արգելականն ավելանում է անորոշ դերբայի վրա, որի և վերջավորությունն ընկնում է, ինչպես *մի՛ կարդա, մի՛ մոտենա*:

Ժխտական հրամայականի հոգնակին կազմվում է դարձյալ անորոշ դերբայով և *մի՛* արգելականով: Այս դեպքում անորոշ դերբայի *լ*–ն բոլոր տիպի բայերում փոխարինվում է *ք*–ով: Մի՛ գրեք, մի՛ կարդաք»[13, 318]:

Սակայն արգելականի կազմության այս օրինաչափությունն այժմ փոխվում է: Քանի որ պարզ բայերի դեպքում հրամայականի դրական և արգելական ձևերը նույնանում են, ինչպես՝ *գրիր–մի՛ գրիր, կարդա–մի՛ կարդա*, ուստի և դրանց նմանությամբ մյուս բայերի արգելական ձևերը ևս կազմվում են դրական ձևերից, ինչպես՝ *գտիր–մի՛ գտիր, փախիր–մի՛ փախիր, հագցրու–մի՛ հագցրու* և այլն: Կարելի է ասել արդի հայերենում արգելական հրամայականի ձևերը կազմվում են դրական հրամայականից:

Դու դեռ բանը չլսած՝ *մի՛ բարկանա* հայրիկ (Ե, 476):

Երբ հրամայականի *մի՛* արգելական մասնիկը շեշտ չի կրում, ունենում է ոչ թե ժխտական իմաստ, այլ հրամանը, հորդորը, պահանջը մեղմելու իմաստ: Այդ դեպքում *մի՛*–ն վերաբերական է:

Մի՛ նայիր, Դասմիկ, վրան նախշեր էլ կան:

Արգելական *մի՛* մասնիկը միշտ դրվում է բայից առաջ, իսկ *մի՛* վերաբերականն ունի համեմատաբար ազատ շարադասություն:

Երբեմն հրամայական եղանակի բայաձևերը գործածվում են ցույց տալու համար որևէ գործողության իրագործման անհնարիությունը կամ խիստ դժվար լինելը: Այդ դեպքում նրանք մեծ մասամբ հանդես են գալիս *գալ* և *գնալ* բայերի հրամայական ձևերի զուգորդմամբ: Դե *արի* ու էս տեսակ մարդկանց հետ համերաշխություն հաստատիր: Նշանակում է «հնարավոր չէ»:

Ժողովրդախոսակցական ոճում ժխտական դերբայը մասնակցում է հրամայականի կազմությանը: Այս դեպքում *մի՛* արգելական մասնիկը ստանում է *ք* վերածվելով *մի՛ք* ձևի և հարադրվում է ժխտական դերբային, ինչպես՝ *մի՛ք կարդա, մի՛ք գրի*:

3. Դայերենում ժխտական ձևեր ունեն նաև դերբայները:

Գրաբարում ժխտական ձևով գործածվում են անորոշ, ենթակայական և անցյալ դերբայները:

Անորոշ դերբայը ժխտական ձևեր կազմում է *չ* և *ոչ* մասնիկներով, որոնք ավելանում են դրական ձևերին ուղիղ և հոլովված: Գրաբարում անորոշ դերբայը ժխտական ձևեր ունի ուղղական, տրական, գործիական հոլովներով, ինչպես՝ Վասն զի ոչ համակամեցար մեզ՝ *չթագաւորել* նմա, արդ և մեք կամեսցուք՝ և քեզ *չքահայանալ* զմեզ (Ժ, 432): Սա զոր ինչ յաղագս պոռնկացելոցն *չժառանգելոյ* զարբայութիւն գրեաց յամենայն յիւր Թուղթսն յոյժ բազում են (ԻԱ, 458): ...Եւ մեծապէս լինի դիւաց խնդութիւն, *չխրատելով* ձեզ և *չպահելով* զամենայն կարգս մոգաց (Ե, 92):

Գրաբարում ժխտական ձևով գործածվում է նաև ենթակայական դերբայը: Եւ մանաւանդ զի վստահ եղեալ յանիմաստ մարգպանն եթէ զիտէ ճարտարութեան բանի լինել *չլտող* և զիտել զիրաւունս... (ԻԱ, 446):

Անցյալ դերբայը ժխտական ձևեր կազմում է *չ* և *ոչ* մասնիկների միջոցով. Որոյ *ոչ հաւանեալ* չառնու յանձն... (Թ, 33): ...Ձգետնեալ փրփրէր անզգայութեամբ, և *չկարացեալ* ասել, թէ մեղայ (ԻԱ, 92):

Միջին հայերենում ժխտական ձևով հանդիպում են անորոշ, անցյալ և հարակատար դերբայները: Այս դերբայների ժխտականը կազմվում է *ոչ* և *չ* մասնիկների միջոցով:

Անորոշ դերբայը ժխտական ձևեր ունի ուղղական, սեռական, գործիական հոլովներով, ինչպես՝ Մաղթեա՝ *չթողուլ* ի ձեռանէ (ԺԲ, 104): *Ոչ արիամարիելոյ* աղագաւ ենք այդպիսի՝ այլ պատուոյ... (Դ, 73): *Ոչ գիտելով* այս յիմարին, եւ ոչ զմտաւ ածել կուրին, Թէ ո՛չ ուժով իւրոյ բազկին կամ զօրութեամբ իւր Մահմետին եղև զՈւրիայ առնում նմին (ԺԸ, 158):

Անցյալ և հարակատար դերբայները ևս ժխտականը կազմում են *ոչ* և *չ* մասնիկներով, ինչպես՝ ...Եւ այլոց սերմանց և հնդոց *ոչ տարեալ*՝ այլպանեն զնովաւ... (Դ, 72): *Չանցած* մեղքըն մի յիշել, այլ քաւեա զկամայ զակամայ (ԻԵ, 44):

Արևմտահայերենում ժխտական ձևով գործածվում են անորոշ, ենթակայական, հարակատար և ապառնի II դերբայները:

Անորոշ դերբայը ժխտական ձևեր ունի ուղղական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական հոլովներով, ինչպես՝ Հեղափոխական կյանք *չունենալս* շատ սափստե կուտա կոր ինծի... (ԻԴ, 675): *Չհավատալու*, զարմաւալու պզտիկ մրմունջ մը... (Զ, 2132): ...Բերդին ավարեն չի պակսելու համար թողին ծովեզրը և ներս մտան (ԺԱ, 463): ...Պատասխանող մը անցավ յուր առաջ, բայց *չիմանալեն* եկավ (ԺԱ, 473): Հայր սուրբը շուտ մը նորա օրինակին հետևեցավ առիթն ամենևին *չի կորսնցնելով* (ԺԱ, 435):

Ենթակայական, հարակատար, ապառնի II դերբայները ևս ժխտականը կազմում են *չ* մասնիկով, ինչպես՝ ...Ստակ *չունեցողներուն* անունները բնավ չենք գրեր... (ԺԹ, 10): Հանցանքն ինչ է, որ *չգիտցած չտեսած* մարդուս հետ թուղթ կը խաղամ կոր... (ԺԹ, 189): *Չըլլալիք* բաներ կպատմվին իր վրա... (ԻԴ, 677):

Արևելահայերենում *չ* մասնիկով կազմվող ժխտական ձևեր են ունենում միայն անկախ, բառային ինքնուրույն գործածություն ունեցող դերբայները, այսինքն՝ անորոշ, անկատար II, հարակատար, համակատար, ենթակայական և ապառնի II դերբայները:

Արևելահայերենում անորոշ դերբայն հոլովվում է ու հոլովմամբ և կազմում ժխտական ձևեր ուղղական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական հոլովներով, ինչպես՝ *—Չթողնել* պարսից ծախ քնը միանա աջ քնին... (Ը, 42): Եվ մեռնելու, ոչնչանալու *չլինելու* պես վիրավորական էր, որ տղան վեցում էր... (ԺԴ, 171): ...Հեռանում էր մարդկանցից, ոչ որի *չտեսնելու*... համար (ԺԵ, 5): *Չուտելուց* ծիծս չորացել, կպել է դոշիս (ԺԶ, 76): Ուտելու բան է պահանջել և, ոչինչ *չստանալով*, հանվել պառկել է անկողնումս (ԺԶ, 264):

Ենթակայական դերբայ. —Սիմոն, *չաշխատողը* շատանում է... (ԺԴ, 56):

Խոսակցական լեզվում ենթակայական դերբայը, գործածվելով որոշիչ հոլով և հատկապես օժանդակ բայի ժխտական ձևերի հետ, արտահայտում է ապառնի ժամանակի իմաստ, ինչպես՝ Դրանից *մեռք վերցնողը չեն*:

Հարակատար դերբայ. *Չունեցածս* ժամանակ խաղացել եմ և համարյա միշտ էլ տարել (ԺԶ, 277):

Համակատար դերբայ. Պետք է ոչնչացնել մուրացիկներին, քանի որ մենք գայրանում ենք նրանց ողորմալիս և գայրանում ենք *չողորմալիս* (ԺԳ, 364):

Ապառնի II դերբայ. Դա *չլինելիք* բան է:

4. Հայերենում ժխտական ձևեր ունեն նաև հարադրական բայերը:

Ըստ իրենց բառակազմական, իմաստաբանական և քերականական հատկանիշների հարադրական բայերը բաժանվում են երկու խմբի՝ հարադրավոր բայեր (առաջ գալ, պար ածել) և զուգադրական բայեր (ասել-խոսել, ուտել-խմել):

Գրաբարում առկա են բայերի այս երկու տեսակները: Ժխտական ձևեր կազմում են չ մասնիկով, որը դրվում է բայական բաղադրիչի վրա:

Օրինակ՝ Սա եկեալ և ընդդեմ կացեալ, *չտայր թոյլ* գորացն Հայոց անցանել ընդ Եփրատ... (Ժ, 150): Ձոր իբրև լուեալ, զբողոք բառնալով՝ զանձն անարժան համարեալ, *չկամեր չառնոր* յանձն (Գ, 110):

Միջին հայերենում հարադրական բայերն ունեն ժխտականի կազմության նույն ձևն, ինչ գրաբարում: Ուշագրավ է, որ զուգադրական կապակցությունները ն՝ գրաբարում, ն՝ միջին հայերենում ժխտական մասնիկ են առնում երկու բաղադրիչների վրա:

Օրինակ՝ Այն օրեսօրից *դուրս չգայի* (ԺԳ, հ. Բ, 460):

Արևմտահայերենում ևս հարադրական բայերի ժխտական ձևերը կազմվում են չ մասնիկով: Վերլուծական ձևերում օժանդակ բայը դրվում է անվանական և բայական բաղադրիչների միջև:

Օրինակ՝ Կնիկ *թող չես տար* որ քիչ մալ ես խոսիմ (ԺԹ, 150):

Բայական բաղադրիչներով հարադրություններում (զուգադրական բայեր) ժխտվում են երկու բաղադրիչներն էլ, ինչպես՝ ...ինչո՞ւ *չերթաս-չուզես*, — կխրատեին դրացուհիները (ԻԳ, 7):

Արևելահայերենում նույնպես վերլուծական ձևերի ժխտական օժանդակ բայը դրվում է հարադրի և բայական մասի միջև, ինչպես՝ *դուրս չի գալիս, գրել չի տվել*:

Համադրական ձևերի ժխտականի դեպքում չ մասնիկն անմիջաբար դրվում է բայական մասի վրա, ինչպես՝ *դուրս չգնաց, գրել չտվեց*:

Բայց Ալեքսանի *քունն* իսկույն *չտարավ* (Է, 426):

Ժողովրդախոսակցական ոճում տարածված են չ ժխտական մասնիկի՝ անվանական բաղադրիչի հետ գործածության ձևերը, ինչպես՝ Պատանին *չդուրս գալով* իր դարանից, Հարունակում էր հետևել նրանց (Ի, 201):

Արգելական հրամայականի մի մասնիկը դրվում է անմիջաբար խոնարհվող բայի վրա, ինչպես՝ *դուրս մի գնա, գրել մի տվեք*:

Սակայն առանձին դեպքերում մի մասնիկը կարող է դրվել նաև հարադրական բայի վրա սկզբից, ինչպես՝ —Սո՛ւս արա, դատարկ, դատարկ *մի դուրս տուր*... (ԺԺ, 82):

Ձուգադրական բայերի վերլուծական ձևերի ժխտական խոնարհման օժանդակ բայն ընկնում է նախադաս՝ դրվելով առաջին բաղադրիչից առաջ, ինչպես՝ *չի մեռնում պրծնում, չի թռել գնացել*:

Հարակատար դերբայով կազմված ձևերում օժանդակ բայը դրվում է հետադաս, ինչպես՝ *պոկված ընկած չեմ, պոկված ընկած չեի*:

Համադրական ժամանակների ժխտական խոնարհման դեպքում չ մասնի-

կը դրվում է միայն առաջին բայի վրա, ինչպես՝ Գարնանը միշտ կրով ճերմակացնում էր ծառերի բները, որ, ինչպես ինքն էր ասում, «լապաստրակներն» անտառից չգան-կրծեն... (է. 445):

Սակայն համդիպում են նաև երկու բաղադրիչների ժխտական խոնարհմամբ ձևեր, ինչպես՝ Մինչև որ չտանես չժանոթացնես ինձ նշանածիդ հետ, ես քան չեմ կարող հասկանալ (ԺՁ, 227):

Այսպիսով բայական համակարգում ժխտական խոնարհումը դրսևորվում է ժխտական դերբայի, բայի ժխտական խոնարհման, դերբայների ժխտական ձևերի և հարադրական բայերի ժխտական խոնարհման, նրանց կիրառական եւ ոճական առանձնահատկությունների միջոցով:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Պետրոսյան Հ., Գալստյան Ս., Ղարաբյուրյան Թ., Լեզվաբանական բառարան, Երևան, 1975:
2. Պետրոսյան Հ., Հայերենագիտական բառարան, Երևան, 1987:
3. Աբրահամյան Ա., Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953:
4. Այտրենեան Ա., Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի Վիեննա, 1866 (արտատպ. Երևան, 1987):
5. Ասատրյան Ս., Ժամանակակից հայոց լեզու: Չնաբանություն, Երևան, 2002:
6. Աբրահամյան Ա., Պառնասյան Ն., Օհանյան Հ., Ժամանակակից հայոց լեզու: Չնաբանություն, հ. 2, Երևան, 1974:
7. Շարաբխանյան Պ., Գրաբարի դասընթաց, Երևան, 1974:
8. Ղազարյան Ա., Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1954:
9. Աբրահամյան Ա., Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1976:
10. Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, գիրք Ա, Երևան, 1972:
11. Սարգսյան Ա., Արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուներ, Երևան, 1985:
12. Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, Երևան, 1959:
13. Բարսեղյան Հ., Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1953:

ՍԿՁԲՆԱԴՐՅՈՒՆՆԵՐ

- Ա Ազաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Երևան, 1983:
- Բ Մոսմմար, Վշտի ծիծաղ, Երևան, 1947:
- Գ Բուզանդ Փավստոս, Հայոց պատմություն, Երևան, 1987:
- Դ Գոշ Մխիթար, Առակներ, Երևան, 1982:
- Ե Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, Երևան, 1989:
- Զ Ջոհրապ Գրիգոր, Լուվելներ, Երևան, 1978:
- Է Ջորյան Ստեփան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1977:
- Ը Ջորյան Ստեփան, Պապ թագավոր, Երևան, 1989:
- Թ Լաստիվերտցի Արիստակես, Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ, Երևան, 1963:

- Ժ *Խորենացի Մովսես*, Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1981:
 ԺԱ *Ծերենց*, Երկեր, Երևան, 1985:
 ԺԲ *Կեչառեցի Խաչատուր*, Տաղեր, Երևան, 1988:
 ԺԳ *Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Չ.*, Միջին հայերենի բառարան, հհ. Ա-Բ, Երևան, 1987, 1992:
 ԺԴ *Մաթևոսյան Հրանտ*, Վիպակներ, Երևան, 1990:
 ԺԵ *Մուրացան*, Չուրղ Մարգարետունի, Երևան, 1989:
 ԺԶ *Նար-Ղոս*, Պատմվածքներ, Վիպակներ, Երևան, 1978:
 ԺԷ *Շիրվանզադե Ալեքսանդր*, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1959:
 ԺԸ *Շնորհալի Ներսես*, Երգեր, Եղեսիայի ողբը, Երևան, 1982:
 ԺԹ *Պարոնյան Հակոբ*, Երկեր, Երևան, 1987:
 Ի *Րաֆֆի*, Դավիթ Բեկ, Երևան, 1980:
 ԻԱ *Փարպեցի Ղազար*, Հայոց պատմություն, Թուրք Վահան Մամիկոնյանին, Երևան, 1982:
 ԻԲ *Քերրոլ Ղավթակ*, Ողբ ի մահն Ջեանշիրի մեծի իշխանին, Երևան, 1986:
 ԻԳ *Քուչակ Նահապետ*, Հարյուր ու մեկ հայրեն, Երևան, 1988:
 ԻԴ *Օտյան Երվանդ*, Երկեր, Երևան, 1978:
 ԻԵ *Ֆրիկ*, Տաղեր, Երևան, 1982:

J. САНТРЯН

ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ ФОРМЫ ГЛАГОЛА В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

В глагольной системе отрицание выражается отрицательным причастием, отрицательным спряжением глагола, отрицательными формами причастия, отрицательным спряжением аналитических глаголов.

До 30—х годов 20—го века отрицательное причастие не было известно армянским грамматикам. Оно как отдельное причастие в современном армянском языке было признано А. Гарибяном. В грабаре отрицательное причастие не существовало. Оно сформировалось в среднеармянском языке. Отрицательное причастие образуется от неопределенной формы глагола.

Отрицательные формы спряжения глаголов указывают на отрицание действия, выраженного огновой глагола. Отрицательное спряжение образуется с помощью частиц չ, ոչ, մի.

В армянском языке отрицательные формы имеют также причастия, отрицание которых производится частицами չ, ոչ.

Аналитические глаголы образуют отрицательные формы при помощи частиц չ, ոչ, մի. Они имеют два типа: аналитические глаголы и сопоставительные глаголы. при аналитических глаголах отрицательные частицы ставятся на глагольных компонентах, а при сопоставительных глаголах — отрицательные частицы ставятся как на одном, так и на двух компонентах.

THE NEGATIVE FORMS OF ARMENIAN LANGUAGE

In the verb system of Armenian language the negation is evinced by negative participle, by negative conjugation of verb, by negative forms of participle, by negative conjugation of analytical verbs.

Up to the 30's of the 20th century negative participle was not known to Armenian grammars. As the participle in the contemporary Armenian language it was separated by A. Garibyan. In Ancient Armenian language the negative participle did not exist. It was formed in the Middle Armenian language. The negative participle is formed from the indefinite form of verb.

The negative forms of the conjugation of verbs indicate the negation of the action, expressed by the stem of verb. The negative forms are formed with the aid of the particles չ, ոչ, չի.

In the Armenian language negative forms have also participles. The negation of participles is produced by the particles չ, ոչ.

Analytical verbs form negative forms with the aid of the particles չ, ոչ, չի. They have two types: analytical verbs and comparative verbs. With analytical verbs negative particles are placed on the verb components, while with the comparative verbs – negative particles are placed both on one and on two components.